

І. ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Голуб Ніна Борисівна

доктор педагогічних наук

Горошкіна Олена Миколаївна

доктор педагогічних наук

Зміна освітніх орієнтирів в Україні має реально позначитися на змісті й процесі навчання кожного шкільного предмета, й української мови зокрема. Вступаючи до нової української школи, дитина має відчувати там дух новизни. Нові часи, нові завдання, нове покоління здобувачів освіти, що по-іншому дивиться на світ, нова концепція й Державний стандарт – усе сукупно є рішучим поштовхом до змін, переосмислення, переорієнтування, відмови від застарілих методик і невтомного творчого пошуку. Урок української мови сьогодні – це не опрацювання й запам'ятання численних правил і винятків без обрисів застосування їх у реальному житті. Урок української мови сьогодні – це демонстрування мовних правил як можливостей, які надає людині мова, це щоденна практика застосування їх, усвідомлення сакральності мови, її значущості в житті кожного українця, щоденний поступ у формуванні дитини як мовця як національномовної особистості. Нині відчутна потреба активного самонавчання впродовж життя, креативності, виховання мовної стійкості, мовного смаку.

Упродовж 2023/2024 навчального року вивчення української мови здійснюватиметься за чинними програмами:

- у 5–6 класах за модельними програмами НУШ, затвердженими наказом МОН України від 12.07.2021 № 795; модельні програми розміщено у вільному доступі: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/83023/;
- у 7–9 класах – за навчальною програмою «Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання» (К.: Видавничий дім «Освіта», 2013; зі змінами, затвердженими наказом МОН України від 07.06.2017 № 804);
- у 10–11 класах – за навчальними програмами (рівень стандарту та профільний рівень), затвердженими МОН України від 23.10.2017 № 1407.

Один із викликів 2023/2024 навчального року – забезпечення якості освітніх послуг в умовах повномасштабної війни, спровокованої РФ.

Останнім часом у закладах загальної середньої освіти сталися значні зміни в організації освітнього процесу, спричинені спочатку пандемією, а згодом – повномасштабним вторгненням російського агресора на територію країни. У школах було впроваджено дистанційне та змішане навчання, що спонукало вчителів до оволодіння різними комунікаційними сервісами забезпечення спільної навчальної діяльності віддалено.

Оскільки навчання дистанційно можна здійснювати в синхронному й асинхронному режимах, то, відповідно, зміст і характер вправ, методичне забезпечення виконання їх визначають особливості співпраці суб'єктів освітнього процесу в умовах зазначених режимів.

Синхронний режим (усі учасники освітнього процесу одночасно перебувають у вебсередовищі) передбачає співпрацю вчителя й учнів у реальному часі. Це може бути відео-, аудіозв'язок, спілкування в чаті. Перевагою синхронності є можливість одночасного зворотного зв'язку, миттєвого залучення учасників у визначений час. Зворотний зв'язок має бути постійним і своєчасним. Ефективним у таких умовах вважаємо застосування інтерактивних вправ, розташованих на різноманітних електронних ресурсах, наприклад, [LearningApps.org](https://www.learningapps.org/) що спонукає учнів до повторення, узагальнення

і систематизації знань, формування в них стійких умінь і навичок. Окрім того, можливість відразу перевірити правильність виконання вправ і завдань спонукає здобувачів освіти до рефлексії.

Прикметною ознакою сучасного освітнього процесу є змішане навчання, що зумовлює поєднання традиційних і новітніх технологій, які в результаті поєднання й змішування допомагають реалізувати поставлені завдання. Змішане навчання передбачає зміщення акцентів із пасивного засвоєння знань до самостійного здобування їх, що сприяє формуванню важливої здатності – навчатися впродовж життя. Необмежений доступ до інформації, зокрема навчальної, що розміщена на різноманітних електронних носіях, уможливорює здобувачам освіти набувати досвіду роботи з інформацією.

У цих умовах відбувається зміна видів діяльності суб'єктів освітнього процесу: можна не просто прослухати новий матеріал дистанційно, але й обговорити його. Це формує в здобувачів освіти здатність працювати в команді, розвиває аналітичні, комунікативні вміння, сприяє розвитку критичного мислення.

Змінюється ключова функція учителя: утративши доцільність ретранслювати навчальну інформацію, педагог стає консультантом, порадиником.

У складних умовах сьогодення важливо диференціювати завдання, ураховуючи індивідуальні особливості кожного учня, а також місце його перебування (в Україні, за кордоном чи на тимчасово окупованій території). Зазначимо, що навіть перебування в Україні не гарантує однакові умови для перебігу освітнього процесу.

Різні категорії учнів потребують сьогодені психологічної підтримки, а саме: ті, що перебувають на тимчасово окупованих територіях; свідки жахливих подій; діти, які не почуваються безпечно вдома; діти, обмежені у спілкуванні з усіма членами родини; ті, що втратили рідних чи близьких; діти, змушені покинути свою домівку; тимчасові емігранти тощо. Кваліфіковану психологічну підтримку надають психологи, але, на жаль, так буває не завжди. У багатьох ситуаціях їх заміщують учителі, зважаючи під час організації освітнього процесу на психологічний стан дітей.

Психологи називають навчання технікою стабілізації, оскільки воно асоціюється в дитини з мирними, спокійними часами. Тобто навчання – це нагадування дитині про інший період їхнього життя. Важливе значення мають режимність і систематичність, дотримання розкладу, виконання домашнього завдання, а ще – підтримка вчителя, його спокійний і звичний для дитини голос. Учителю української мови і літератури, знаючи чудодійну силу слова, може впливати на емоційний стан учнів його засобами, звертати увагу батьків, психологів на важкий стан, у якому перебувають окремі учні.

З першого вересня 2023 року шестикласники продовжать навчання за програмами Нової української школи (НУШ), адже у п'ятому класі вони навчалися за обраними модельними програмами. Звертаємо вашу увагу, що минулого навчального року п'ятикласники не мали друкованих підручників, а доступ до електронних варіантів нерідко був ускладнений з об'єктивних причин. З огляду на це важливо акцентувати увагу учнів на повторенні базових тем, необхідних для подальшого вивчення у шостому класі. Наприклад, у п'ятому класі учні ознайомилися з характеристиками звуків мови, зосереджуючи увагу на твердих, м'яких та напівпом'якшених приголосних звуках. Ці знання є важливими, оскільки без них учням може бути складно опанувати окремі орфографічні правила. Також у шостому класі вони будуть вивчати групи іменників I та II відмін. Щоб зрозуміти принцип розподілу іменників на групи, необхідно повторити відомості про звуки (тверді та м'які, шиплячі).

Модельна програма «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: Н. Голуб, О. Горошкіна) системно й послідовно спрямовує діяльність учителя на виконання завдань, визначених у Державному стандарті базової середньої освіти, реалізацію компетентнісного потенціалу мовно-літературної галузі, актуалізацію ціннісних орієнтирів, формування предметної та ключових компетентностей. Відповідно до програми розроблено й апробовано в школах, що долучилися до пілотного проєкту, підручники, підготовлено календарне планування, яке вчитель може адаптувати з урахуванням потреб конкретного закладу освіти, особливостей учнів, власного

досвіду. Модельна програма є базою для створення навчальної програми, за якою працюватимуть учителі-словесники конкретного закладу освіти.

Для учнів 5 і 6 класів підготовлено «Зошит моїх досягнень», у якому вміщено 8 тематичних робіт (по 2 варіанти кожної) відповідно до кількості розділів модельної навчальної програми. У зошиті для 6 класу подано ще одну підсумкову роботу, яку вчитель може провести в кінці навчального року.

В умовах суб'єкт-суб'єктної освіти оцінювання здійснюють учитель та кожен учень / кожна учениця. У «Листі самооцінювання» учень / учениця визначає своє ставлення до роботи, емоційний стан, дає характеристику завдань за сприйняттям (складне/просте, зрозуміле/незрозуміле) та оцінює кожне завдання.

Усі передбачені Державним стандартом уміння об'єднано в 4 групи:

1. Уміння працювати з інформацією.
2. Текстові вміння.
3. Комунікативні вміння.
4. Мовні вміння.

Кожне завдання зошитів спрямоване на перевірку сформованості означених умінь. Для зручності користування в зошиті для 6 класу біля завдань проставлено відповідні індекси вмінь.

Акцентуємо увагу, що в модельній програмі (автори: Н. Голуб, О. Горошкіна) немає поділу уроків на аспектні й розвитку мовлення учнів. Авторський колектив дотримується логіки компетентнісного навчання, відповідно до якого кожен урок має забезпечувати розвиток дитини, бути розвивальним. А кожен шкільний предмет нині є засобом розвитку дитини. Тому в журналі не потрібно здійснювати відповідний поділ.

Програма орієнтує на іншу градацію: уроки мовної змістової лінії та уроки мовленнєвої змістової лінії.

Зміст мовленнєвої змістової лінії програми визначають такі розділи: «Інформація», «Текст», «Мовленнєві жанри», «Спілкування». Перелік тем кожного з розділів укладено так, щоб забезпечити здобувачам освіти формування в них життєво важливих наскрізних умінь, а саме: шукати потрібну інформацію, осмислювати зміст і форму тексту, оцінювати якість і достовірність інформації, ефективно комунікувати тощо. Саме ці вміння визначено в Державному стандарті як наскрізні, і саме сформованість їх перевіряють експерти з питань освіти в межах міжнародного дослідження PISA.

Компетентний мовець має знати правила застосування мовних формул, за допомогою яких він може познайомитися і подружитися, з'ясувати або уточнити певну інформацію, пояснити, запросити, попросити вибачення, привітати когось або висловити співчуття тощо. Для цього введено до програми відомості про мовленнєві жанри – взірці мовної поведінки в різноманітних ситуаціях спілкування. Актуальними в сучасних соціокультурних умовах є низка жанрів, зокрема комплімент, лестощі, похвала; прохання, умовляння, благання, пропозиція; запрошення; згода, відмова; вибачення; подяка; привітання, смс-повідомлення тощо, з правилами побудови яких учні й учениці ознайомлюються в 5 класі; словникова стаття, електронний лист, оголошення, есе, порада, утішання, відповідь на уроці та ін., з якими учні ознайомляться на уроках української мови в 6 класі. Комунікативна значущість, відповідність віковим особливостям учнів стали критеріями добору жанрів.

Системний характер ознайомлення учнів з мовленнєвими жанрами забезпечує насамперед їхнє місце в освітньому процесі: водночас на спеціально відведених для конкретного жанру уроках і на уроках вивчення (закріплення, повторення, узагальнення тощо) мовної теорії.

Актуальними є завдання, що забезпечують формування в учнів умінь працювати з різноманітними лексикографічними джерелами. Привертаємо увагу до іншої важливої проблеми – уміння працювати в команді, групі, парі та методів, що сприяють цьому.

До переліку ключових мовних навичок XXI століття міжнародні експерти з питань освіти відносять розвинений словниковий запас, що актуалізує системну роботу над збагаченням словника учнів. З цією метою в підручниках Н. Голуб та О. Горошкіної уведено спеціальну рубрику «Слово

дня». Привернення уваги до незнайомих слів, активізація їх у своєму мовленні має стати навичкою, потребою дитини. Пропонуємо шестикласникам значення слів у додатках, та не менш важливо спонукати їх знайти значення цих слів самостійно, звернувшись до відкритих джерел. Це сприяє формуванню в них умінь працювати з лексикографічними джерелами, здійснювати швидкий пошук.

Обсяг підручника унеможлиблює розміщення всіх варіантів завдань для рубрики, тож рекомендуємо застосувати такі: визначити кількість букв і звуків, схарактеризувати їх, розібрати за будовою, дібрати синоніми, антоніми, спільнокореневі слова, скласти з ними словосполучення, речення; запропонувати батькам, друзям з'ясувати значення цих слів; придумати загадку; укласти хмаринку тощо.

У пілотних 7 класах рекомендуємо проаналізувати слово за схемою:

1. Слово... та його лексичне значення.
2. Історія слова ...
3. Слово ... й «слова-родичі»
4. Слово та його синоніми.
5. Слово та його антоніми.
6. Слово у фразеологізмах.
7. Слово в українському фольклорі, в приказках і прислів'ях, в загадках, в скоромовках, і переказах і легендах, прикметах, звичаях, народних іграх, в народних піснях, народних казках.
8. Відповідність слову в приказках і прислів'ях народу світу.
9. Слово в назвах творів літератури.
10. Слово в текстах художньої літератури.
11. Слово в назвах газет, журналів, рекламі.
12. Слово в назвах картин художників.
13. Слово в назвах художніх фільмів.

Слово в ілюстраціях і малюнках (намалюй слово, придумай серію малюнків, які б відображали життя слова, проілюструй малюнком художній текст, пов'язаний з цим словом).

Звісно, що не завжди можна дотриматися схеми, тому доцільно обмежитися меншою кількістю пунктів з огляду на конкретний випадок.

Для реалізації мети й завдань вивчення лексики необхідно знати й обов'язково брати до уваги основні тенденції розвитку сучасної лексичної системи з урахуванням останніх змін. Під час добору лексичного матеріалу необхідно враховувати, що словниковий склад української мови значно збільшився.

Соціалізації та громадянській активності здобувачів освіти, їхньому поступові в здобутті освіти, умотивованості до навчання, свідомому вибору подальшого життєвого шляху сприятиме перехід освіти до формування наскрізних умінь і ключових компетентностей, потрібних у XXI сторіччі.

На це спрямовані соціокультурні теми, подані паралельно з мовними чи мовленнєвими. У переважній більшості випадків дібрано епіграфи, що допомагають створити позитивне емоційне тло уроку, спонукати учнів до міркувань, висловлення думок. В окремих випадках запропоновано завдання, що передбачають пояснення змісту епіграфа, але роботу можна урізноманітнити, запропонувавши виразно прочитати епіграф, знайти незрозумілі слова (якщо такі є), прокоментувати його, висловити згоду чи незгоду з думкою автора, запитати у дітей, що вони знають про автора слів тощо.

Компетентнісний підхід як пріоритет висуває не поінформованість учнів, а формування вмій навчатися, самостійно здобувати знання, ефективно взаємодіяти з іншими, приймати рішення, брати на себе відповідальність за них. Рубрика «Шукаємо відповіді на запитання» спрямована на актуалізацію опорних знань учнів, що сприятиме кращому засвоєнню нового матеріалу.

Цілевизначення є базою, підґрунтям для проєктування сучасного уроку. В умовах реалізації компетентнісного підходу перед учителем стоїть завдання планувати урок так, щоб забезпечити оволодіння учнями низкою метапредметних умінь: визначати мету навчання предмета

загалом і цілі кожного уроку зокрема; співвідносити власні дії з тими результатами, що заплановані. Учитель має підвести здобувачів освіти до усвідомлення мети й завдань; учні, визначивши межі своїх знань, повинні побачити, яких знань їм бракує для розв'язання тієї чи тієї навчальної або життєвої ситуації. Тобто на етапі цілевизначення кожен здобувач освіти має сформулювати особисті цілі.

Цілі діяльності вчителя полягають у проєктуванні цілей освітнього процесу з орієнтуванням на досягнення визначених Державним стандартом і чинними програмами результатів; добір і комбінування різних видів навчальної діяльності учнів, створення комфортних умов, стимулювання позитивних емоцій учнів. Цілі учнів – використання можливостей вибудувати й реалізувати індивідуальну освітню траєкторію, удосконалення вмінь, способів навчальної діяльності.

На етапі цілевизначення у 5 класах доцільно ознайомити учнів з переліком цілей уроку, можна запропонувати здобувачам освіти з низки цілей обрати ті, що відповідають темі уроку, доповнити цілі, ранжувати їх за значущістю, визначити особисті цілі. У 6–7 класах учні зможуть визначати цілі уроку самостійно як індивідуально, так і в парах, групах.

Як свідчать спостереження за освітнім процесом, для постановки мети вчителі почасти застосовують таксономію Б. Блума, у якій інтелектуально розвивальні цілі поєднані в певні групи – знання, розуміння, послуговування інтелектуальними прийомами (аналіз, синтез, оцінювання). Формулювання цілей на основі таксономії, за свідченням педагогів, уможливорює інструментальне діагностування, адже дієслова, що визначають цілі, корелюються зі змістом навчання, видами навчальної діяльності учнів.

Як відомо, першим щаблем таксономії є знання. Рівень знань визначають здебільшого такі навчальні дії учнів: розпізнає конкретні факти, поняття, явища, запам'ятовує й відтворює інформацію, систематизує її, установлює зв'язки між поняттями, явищами, співвідносить поняття і приклади, формулює визначення, ставить запитання за змістом опанованого матеріалу тощо.

Розуміння як категорія визначає здатність учнів розуміти смисл вивченого матеріалу. Показниками розуміння можуть бути перетворення вербальної інформації в графічну (схеми, таблиці, карти пам'яті, хмари слів, колажу, алгоритму тощо) і навпаки, інтерпретування навчального матеріалу (складання інформаційної довідки, словникової статті, статті до Вікіпедії, лінгвістичної мініатюри на основі мовних правил), висунення припущень, прогнозування подальшого перебігу подій тощо.

У компетентнісній парадигмі особливу роль відіграє застосування, що передбачає вміння учнів використовувати здобуті знання під час розв'язання конкретних навчальних чи життєвих ситуацій. Тож доцільним є в процесі цілевизначення використання таких дієслів, як-от: застосовує, експериментує, готує, планує, співвідносить, ілюструє прикладами, розкриває, демонструє, інтерпретує, обирає, планує, передбачає, створює, розробляє тощо.

Аналіз передбачає сформованість в учнів умінь розбивати матеріал на структурні складники. У цьому випадку освітні результати передбачають рівень вищий від розуміння й застосування, оскільки потребують усвідомлення навчального матеріалу, розуміння логіки його структурування. Тож учні мають уміти аналізувати, систематизувати, класифікувати, зіставляти, виявляти спільне й відмінне, упорядковувати матеріал, ілюструвати, співвідносити, перевіряти, виокремлювати, досліджувати, обговорювати, робити висновки, оцінювати тощо.

Синтез – це вміння комбінувати складники для утворення цілісності, що має новизну. Це може бути план повідомлення, виконання проєкту, створення схеми, моделі, семантичного конспекту тощо, що передбачає творчу діяльність здобувачів освіти. Визначальною має бути спрямування на створення чогось нового. Для цього учні мають спрямувати знання, здобуті в процесі навчання різних предметів, на пошук оптимального способу розв'язання тієї чи тієї проблеми. Вони формують вміння планувати, організовувати, розробляти, систематизувати, проєктувати, інтегрувати, змінювати, пропонувати, аргументувати, обґрунтовувати, узагальнювати тощо.

Оцінювання – це та категорія, що визначає вміння оцінити оптимальність шляху досягнення очікуваних результатів, правильність і цінність самого результату. Для цього учні мають обрати, зіставити, зробити висновок, оцінити, переконати, довести, розглянути, прогнозувати, рекомендувати конкретні шляхи вдосконалення.

Удосконалення цілевизначення й планування освітнього процесу визначене необхідністю прогнозування основних умов, етапів досягнення навчальної мети, оскільки вчителів важко передбачити, коли в того чи того учня буде сформований певний складник предметної або ключової компетентності.

У структурі компетентнісно орієнтованого уроку особливої ваги набувають мотиваційний, стимулювальний і рефлексійний складники, від яких значною мірою залежить процес засвоєння й творчого переосмислення матеріалу. Рефлексія сприяє розвитку таких якостей учня, як самостійність, активність, відповідальність, наполегливість, формуванню вмінь самоаналізу й водночас стимулює до самовдосконалення, розвиває в них вимогливість і самокритичність, навчає формулювати цілі, бачити труднощі, виявляти проблеми й шукати способи розв'язання їх, прогнозувати результати, висловлювати свої почуття, переживання, усвідомлювати причини їх. На етапі рефлексії доцільно ставити учням запитання на зразок: Що нового ви дізналися під час уроку? Які завдання виявилися легкими для вас? Що вас найбільше зацікавило? Над чим вам треба ще попрацювати? Чого ви навчилися під час уроку? Що найважливіше ви засвоїли сьогодні? Про які досягнення ви можете звітувати перед собою? Чому ця тема важлива?: Чим збагатив вас цей урок? Що насамперед для себе ви усвідомили? Якими знаннями і вміннями ви збагатилися?

На етапі рефлексії важливо виявити, чи вдалося учням досягнути поставлених цілей. Якщо так, то визначити, що допомогло це зробити. Якщо ж ні, то учні мають поміркувати, над чим їм ще необхідно попрацювати. Здобувачі освіти повинні на уроці не тільки здобути певні знання, а й зрозуміти, як їм вдалося досягти результату.

Із початком повномасштабного вторгнення російського агресора на територію України особливо гостро відчутна проблема ефективної організації освітнього процесу, спрямованого на формування компетентного мовця – патріота своєї держави, який не тільки послуговується нею, а й має мовну стійкість, поважає, шанує державну мову, дбає про її розвиток. Нагальною вимогою часу є формування у здобувачів освіти внутрішньої мотивації до вивчення української мови; ціннісного ставлення до державної мови, набуття суб'єктного досвіду послуговування нею в різних сферах суспільного життя; надання знанням і вмінням з української мови функційності, дієвості. Прикладом мовної стійкості для учнів мають бути вчителі. Ця робота важлива також тому, що через дітей учитель зможе спонукати до переходу на спілкування українською їхні родини.

Упродовж тривалого часу навчання української мови було зорієнтоване на накопичення знань відповідно до заданої наукової парадигми, що позбавляло цей знаннєвий багаж перспектив застосування його за межами школи. Зі зміною освітніх орієнтирів українська мова як шкільний предмет покликана бути засобом розвитку й соціалізації учнів. Для формування ключових компетентностей важливо зосередити зусилля на формуванні загальнопредметних умінь (працювати з інформацією, аналізувати, синтезувати, порівнювати, узагальнювати, висловлювати припущення і робити висновки, розв'язувати проблеми, працювати в команді, приймати рішення, ефективно спілкуватися, генерувати нові ідеї тощо), розвитку критичного мислення й емоційного інтелекту.

Розвиток компетентної мовної особистості – це не супутній чи стихійний продукт процесу навчання, а його мета й результат.

На формування компетентної мовної особистості спрямовані компетентнісно орієнтовані завдання, уміщені в підручнику.

Ефективність виконання вправ і завдань підвищує моделювання життєво важливих ситуацій для учнів, що показують шляхи і умови застосування здобутих знань. Наприклад:

1. Пригадайте тексти своїх улюблених пісень. Про що в них ідеться? Яких струн вашої душі вони торкаються? Перекажіть своїми словами улюблену пісню.

2. Прочитайте текст. Випишіть речення, у якому сформульовано тезу. Назвіть аргументи, які використовує автор. Чи переконали вони вас? Пригадайте ситуації, коли ви сумнівалися. Які це були відчуття? Чому так важливо вміти робити вибір? Перед яким вибором ви поставали недавно?

3. Прочитайте текст. Сформулюйте висновок із прочитаного. Чи доводилося вам у буремний час в Україні читати сумнівну інформацію? Кому вигідно її поширювати? Як ви реагували на неї?

В українській лінгводидактиці склалася традиція реалізувати виховний потенціал навчального предмета шляхом роботи з текстовим дидактичним матеріалом, зміст яких спрямовано на формування патріотизму, ціннісного ставлення до мови, українського народу, рідного краю. Уривки творів, що є матеріалом для вправ, спонукають учнів успішно взаємодіяти у процесі розв'язання типових для їхнього віку життєвих проблем, адже учень (учениця) аналізує різні ситуації, висловлює власне ставлення до подій або вчинків, виділяє учасників спілкування, визначає їхні наміри; відповідно реагує на них, висловлює свої враження від почутого й прочитаного; засвоює морально-етичні й психологічні принципи спілкування і співпраці тощо. Однак поза увагою вчителів почасти перебувають такі можливості тексту, як визначення головної й другорядної інформації, фіксування інформації різними способами, виконання логічних дій (аналіз, синтез, порівняння, класифікування, узагальнення, виявлення тези й доказів; добір власних аргументів; формулювання висновків), «переведення» тексту з одного стилю в інший; переведення тексту в інший формат: таблицю, схему, малюнок, а також естетика мови.

Український філософ Григорій Сковорода призначення освіти вбачав у тому, щоб зробити людину щасливою. Цю ідею ми намагалися реалізувати у своїх підручниках. Відчуття того, що тебе навчають корисного, необхідного, важливого, сприятиме формуванню в учнів упевненості у собі, своїх силах. А це надзвичайно важливий показник.